

К.К. КЕНЖАЛИН

**ЕРТЕГІ КЛАССИФИКАЦИЯЛАРЫ ТУРАЛЫ
(ААРНЕ АНТИ-С.ТОМСОН ЖӘНЕ ЭБЕРХАРД-БОРАТОВ
ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ)**

Фольклорлық жанрлардың ішінде ертегі жанрының зерттелу тарихы күрделі. Ол жеке бір халық фольклоры тұрғысынан ғана емес, жалпы дүниежүзілік фольклортану аясында біршама жүйеге түскен. Яғни, әлемдік фольклорда ертегілер қалай пайда болды? Басқа жерлерге қалай таралды? дейтін сұрақтар төңірегінде көптеген пікірталастар туындады, ол тіпті бүгінгі күнге дейін жалғасуда. Француз фольклортанушысы Геден Хуег ертегілердің пайда болуы туралы көзқарастарды топтап, «*Ler contes populaires*» (танымал ертегілер) атты еңбегінде қарастырса, Пертев Наили Боратов бұл зерттеуді ғылыми тұжырымдармен толықтырып, әрі түрікшеге аударды [1:9-10]. Ертегі жанры жайлы түрлі көзқарастарды хронологиялық тұрғыдан төмендегідей сипаттарға саралауға болады:

1. Ежелгі тарихи көзқарас: бұл көзқарасты дамытушылар Хинттен бастау алып, Г.Гримм мен Дессент осы көзқарастың жақтаушылары болды.

2. Тарихи көзқарас: Бұл көзқарастағы зерттеушілер ертегілердің пайда болуын Үндістанмен байланыстырумен қатар, ертегілердің осы төңіректе тарихи дәуірлерде қалыптасып таралғанын алға тартады. Бұл өңірге ғылыми мақсатпен Сильвестер Саки қадам жасады. Сондай-ақ осы саламен айналысқан Теодор Бенфей барлық ізденістерінде Буддизм дінінің әсерін анықтауды көздегенін көреміз. Алайда Бенфейдің бұл көзқарастарына қарсы пікірлер де орын алды. Мысалы; ағылшын А.Ланг, француз Х.Гайдоз және Ж.Бедиер жергілікті халық ертегілері мен үнді ертегілерінің бөліну қажеттілігіне, аңыздарға шамадан тыс мөлшерден сенуден сақтандырады.

3. Этнографиялық көзқарас: Көп сынға ұшыраған екінші көзқарастан кейінгі этнографиялық көзқарас бойынша ертегілерден мифологияны емес, шынайы өмірді көруге болады деген пікір көрініс тапты. А.Ланг, М.Леннон сияқты этнографтар осы көзқарастың өкілдері. Бұл үш көзқарастың да көңіл аударарлық тұстары бар болатын және үшеуі де азды көпті бір-бірін дамытады. Осы пікірлерді негіз ете отырып, төртінші бір көзқарас қалыптасты. Мұны жартылай Гастон Париж жасап, ертегілердің қалыптасу мәселесінде бір көзқарасқа байланып қалу дұрыс болмайтынды-

ғын айтты. Кейбір ертегі сарындарының пайда болуын әртүрлі әдістермен анықтау мүмкіндігі бар. Бірақ ертегі мәнгі түр сияқты тұрақты бір нәрсе емес. Ол керісінше үнемі ауысып, жаңаша элементтер алып, кейбір элементтермен толығып, айрылып та отырады.

Зерттеуші И.Кунос та «Түрік халық әдебиеті» атты еңбегінде ертегілердің пайда болуы жайында мынадай ой-тұжырымдар жасайды: «.....Бүкіл әлем ертегілерінің екі негізі бар: бірі Азиядағы көне Үндістанда, екіншісі әр ұлттың өзіне тән түсінігі». Одан кейін сөзді түрік ертегілеріне бұрған И.Кунос бұл мәселе бойынша: «Әлемнің біте қайнасқан ертегілерінің, әртүрлі бұқара хикаяларының ізі Хинттердің ескі мемлекетіне кеткен рухани жолдарын көрсетеді. Арабтардың Мың бір түн қияли сандырақтары да олардың ертегілерін еске түсіреді. Түріктердің хелф Пейкер, Тутинама, Шахир-и Хинди және осыған ұқсас тағы көптеген ертегі кітаптары да көне парсы елінен үнділердің сиқырлы, балгерлік елдеріне тарап, олардан бастау алып кең таралды. Ол қазіргі түрік ертегілерінде айтылатын дию, аждаһа сияқты естіп жүрген бейнелеріміз бұтқа табынушылық уақытынан қалған бұттардың қалдығы. Ол көне түріктердің отқа табынушылығы болып түріктердің табиғаттың түрлі от, жел, жаңбыр, шөп және хайуан сияқты заттарға табынған. Бұлардағы рухтар қанат жайып, шығыс мемлекеттеріне таралды», — деп ой қорытады [2:105-144].

Бүгінгі күні ертегілерді ешқандай ортақ пайда болу кезеңі байланыстырмайды. Ертегінің ең көп түсіндірілген, ең көп кітабының табылған жері Үндістан болуы мүмкін. Бірақ Америка үндістерінің, Африка тайпаларының кейбір ертегілерінің ұқсастары үндіде болуы мүмкін. Яғни мұндай жағдайда мұндай ертегілерді үндімен байланыстыру мүмкін емес. Тек сол ертегілердің ұмытылып кетуі, сол ертегілердің толық жинағынын жойылып кетуі ойландыруы мүмкін. Бірақ И.Куностың пікірінше, әрбір ертегінің пайда болуын үндімен байланыстыру дұрыс болмайды.

Ертегілерге қатысты еңбектер ертеректе тек мәтіндердің жалпыға ортақ түрінде дамыды. Алайда бұл мәтіндерді зерттеу тақырыбы болған

уақытта пайдалануын жеңілдету үшін кейбір шарттылық қолдану керек еді. Өртүрлі мемлекеттерден жиналған ұқсас ертегілердің бір қатынаста болуы үшін бәрінің ортақ бір ат немесе нөмірмен еске түсірілуі, ол ертегілердің пайдалануының жеңілдетуінен туындаған. Оның үстіне уақытпен жарыса тағы бір классификация көрініс тапты. Бұл ізденістерде аянбай тер төккендерге төмендегідей қысқаша тоқталалық.

Ертегілерді бір негізге салып классификациялауда ең алғаш рет Ж.Г.Кахн еңбегі елеулі болды. Ол «*Griechische und albanesische Marchen*» атты шығармасында ертегілерді өзіндік бір классификациялау жобасын берген. Екі томдық бұл еңбегі ең алғаш рет 1864 жылы Leipzig-те басылып шыққан ды. Алайда бұл классификация Аарне тарапынан даярланып, Томсон тарапынан толықтырылған классификацияға дейінгі талпыныс ретінде тек қана тарихи сипатты иеленеді. Көп уақыт ертегі дүниесін зерттеумен айналысқан зерттеуші бұл зерттеу тәжірибесінде заманауи ертегілер мен Йеменнің ежелгі әфсаналары арасындағы айырмашылықты көрсетуге талпынады. Бұл еңбектегі классификация кең қолданысқа еңбегендіктен жалпы қолдану мүмкіндігін ала алмады, ертегілер де ондағы нөмірімен емес, өз аттарымен есте сақталды.

Даниялық ғалым Н.Ф.Фейлбер де ертегілерді өте әсерлі сөздерге, идиомаларға, хикаяның атына немесе ағайынды Гриммдердің тағайындаған нөмірлерге сүйенген классификацияны қолданған-ды.

Ағылшын ғалымы Джозерф Жакобс та осыған ұқсас еңбегін ертегілер түрлері мен сарындарын құрастырған құрама түрдегі әліпби негізін жасады.

Алайда бұл еңбектерде қолданылған материалдар аясы шектеулі болды: Еуропа мен Таяу Шығыс қана қамтылды. Басқа континент, өлкелердегі тайпалардың ертегілерін де қамтыған бір классификация қажеттілігі күн тәртібінде. Мұндай қадамды 1908 жылы Америкада Роберт Х.Лов және Алфред Л.Кроебер жасаған-ды. Бұл екі ғалымның классификациясы кейінірек француз ғалымы Франс Боаз тарапынан да толықтырылды. Ал Элсие Клев Парсон бұларға кейбір жана өзгертулер енгізді.

Ертегілердің классификациясын кең көлемде қолға алуды ойлағандардың бірі Карл Крохн болды. Крохнның жанаша бір классификация жасауды қалауы Антти Аарне, Оскар Хакман, даниялық Аксел Олрик, неміс Жоан Болт және шведтік К.В. Сидовтың ұсыныс идеяларынан пайдаланып, бүгінгідей керемет үлгісінің негізін

құрған классификация пайда болған-ды. Бұл классификация тек қана Солтүстік Еуропа ертегілерін қамтыды. Кейінгілері дамып-толықтырылып 540 ертегілік топтама үшін 1999 ертегілік бір каталог жасады.

Бұл индексті оқылған кезде ертегі түрлерінің жартысынан көбі тек сарынды ертегілер екендігі байқалады. Классификациясы жеңіл болған бұл ертегілерден көбісі сазды ертегілерді тануда қиындық туғызады. Классификация ертегінің ең маңызды кейіпкері бойынша, оқиғасы бойынша, немесе назар аудартарлық басты негізі бойынша жасалуы керек-ті. Антти Аарне бұларды қажетті деп ойлап қолданған.

Аарне ертегілерді үш категорияға бөліп қарастырды:

- Жануарлар ертегілері: 1-299
- Шынайы ертегілер: 300-1999
- Өңгімелер: 1200-1999 [3:414].

Аарненің классификациясы қайтыс боларына дейін 10-ға жуық мемлекетте тәжірибе ретінде қолданылды. Арадағы Бірінші Дүниежүзілік соғыс зардабына байланысты бұл ғылыми классификацияның сақталуы оңайға соқпады. Әуелде назар аударта қоймаған бұл еңбек Оскар Хакнның арқасында көпшілік қауымға таралу мүмкіндігін тапты. Антти Аарненің дайындаған каталогында өте көп нөмірдің, келешекте пайда болатын жаңа түрлердің табылып, бос қалған болатын. Одан кейінгі өткен көптеген жылдар аралығында жаңа ертегі түрлері табылғаны белгілі, соған сәйкесінше индексті қайтадан қолға алынуы керек-ті. Бұл істі міндетіне алған С.Томсон 1926-1927 жылдарында қажетті толықтырулар мен өзгертулерді жасап, 1928 жылы ағылшын тілінде «*The types of the Folktale*» атты еңбегін жариялайды [4]. Классификациямен қоса библиографияны да құрамына сыйғызған бұл еңбекте Аарненің классификациясының негізі сақталған. Айрықша, жаңа зерттеулермен жарыққа шыққан ертегі түрлерінің барлығы бос қалған жерлерге толықтырылды. Мұнымен қоса жоғары дәрежелі жергілікті ерекшелікті көрсеткен кейбір түрлер шығарылды.

Мына жағдайды да ұмытпаған жөн, аса пайдалы бұл еңбек тек Еуропа мен Батыс Азия ертегілері үшін қолданылуға тиісті еді. Томсон бұл еңбегінің екінші басылымында көлемірек стін және библиографиялармен де көбейтіп классификацияға аздап өзгертулер жасады.

Томсонның бұл еңбегінде 2499 түрлі нөмер белгіленген. Тек бұнда да кейбір нөмірлер кейін тағы табылатын нөмірлер үшін бос орын қалдырылған-ды.

Негізін Антти Аарне дайындап, С.Томсон дамытқан бұл классификацияның құрамына енген жұмыстар да болды. Бұлардың кейбіреулері шынымен де құнды, таза қалпындағы жұмыстар еді. Алайда ішінде ертегі классификациясы болғаннан көп баяндалған еңбектердің классификациясы мазмұнында болғандар да бар еді. Біз енді екі топқа да кірген кейбір классификация тәжірибелерін көрсетпекпіз.

Аарне-Томсон классификациясынан басқа, сөз етуге тұрарлық құнды ең маңызды классификация француз Г.Хуегтікі болатын. 1923 жылы басылып шығарылған «*les Contes Populaires*» атты еңбегінде Хуег ертегілерді төрт негізгі бөлімге бөлді.

• Таңғажайып хикаялар: бұған дию, жын, пері сияқты кейіпкерлері бар ертегілер кіреді.

• Шынайы ертегілер; ерлі-зайыпты, ұры т.б. хикаялары кіреді.

• Күлкілі ертегілер.

• Кейіпкерлері жануарлардан тұратын ертегілер: бұлар көбінесе жартылай дамыған тайпаларда қолданылады [1:9-10].

Хайуандардың сырт келбеттерін кескіндейтін ертегілер, қу және ақымақ жануарлардың қарым-қатынасын сипаттайтын ертегілер өз араларында бөлек-бөлек тармақталады. Жалпылай алғанда барлық ертегілер бойынша жасалған классификация жұмыстарының ішінде расында да өте құнды, бірнеше еңбек жасалды. Бұлардың арасында ең сәтті жасалғаны В.Эверхард пен П.Н.Боратовтың бірлесе отырып дайындаған «*Typen Turkischer Volksmarsen-ны*» еді [5:105-144]. Құрамына 378 ертегінің түрін топтастырған бұл еңбек, соңындағы мотив (сазды) бетімен С.Томсон мотив индексінде түпнұсқа ретінде қолданылғанды. Бұл еңбектің қолданылған жұмысындағы алғашқы жұмысы «Жануарлар ертегілері» боп жасалып, ТТV-де (*Typen Turkischer Volksmarsen-ны*) 1-66 нөмерлі ертегілерді қамтыды. Бұл еңбектегі 60 ертегінің ТТV-де 66-ға өсуі, мақаладағы кейбір ертегілердің тәуелсіз түрде нөмерленіп, кейбіреулерінің қайтадан толықтырылуымен қызықты еді. Сол сияқты сол кездегі жасалған еңбек бойынша 345 түрі бекітілгеннен кейінірек бұл көрсеткіш ТТV-де 378-ді көрсетті. Жаңа мақалада жануарлар ертегілері :

• Кейіпкерлері тек қана жануарлардан тұратын ертегілер.

• Кейіпкерлері жануарлардан және адамдардан тұратын ертегілер тапсырылды.

Адамдарға жақсылық істеуші жануарлардың немесе аса шынайы тіршілік иелерінің қарым-қатынастарын және оқиғаларын түсіндіретін

ертегілер деп бөлінетін ТТV-дегі бұл тақырыптар тағы да өзгерген түрде қолданылды. Мұнда:

• Жануарлар ертегілері.

• Жануар мен адам.

• Хайуан немесе рухтың кейіпкерге көмектесуі болып бөлінеді.

Ертегі түрлерінің саны да 60-тан 82-ге артты. Мақалада түпнұсқа ретінде көрсетілген орындар арадан өткен уақыт ішінде көбейгені үшін ТТV-де бұлардың саны да өсті.

ТТV-де ертегі түрі санының 378-де қалуы, бұл сан еш өзгермейді дегенге саймайды. П.Н.Боратов 1969 жылы басып шығарған «*Az Gittik, Uz Gittik*» атты еңбегіндегі кейбір ертегілердің ТТV-де болмағандығын сақтамақшы еді [6:58-59].

С.Томсон алты томдық бұл еңбегінің алғашқы бес томын жүйелі түрде мотивтерге арнаған. 6 томда да мотивтердің өліпбиі түрінде берілгенін көреміз. Жүйелі түрде берілген мотивтердің тақырыбында, алдымен қысқаша түсіндірме берілген, содан кейін мотивтердің түпнұсқасы көрсетілген. Түрік ертегері үшін осындай еңбектің өліпбиін Эберхард пен Боратов жасады. ТТV-дің соңғы бөлімі түрік ертегілерінде кездескен мотивтерге бөлінген.

Жинақтай келгенде айтарымыз, ертегілердің ел өміріндегі маңыздылығы әрбір кезеңде әртүрлі елде ғалымдардың назарын өзіне аударып отырған. Классификация жүйесінің әрқилы тарихы осының дәлелі.

ӘДЕБИЕТ

1. *Gedeon Huetten Pertev Naili Boratav*. Halk Masalları. HBN, c.1(nr.2), 1929.

2. *Ignacs Kunos*. Turk Halk Edebiyat?. Istanbul, 1925.

3. *Antti Aarne*. Verzeichins der Marchen typen mit Hilfe von fachgenossen Ausgearbeitet. Helsinki, 1910

4. *Antti Aarne-St?th Thompson*. The Types of the Folktales. Helsinki, 1928

5. *Wolfram Eberhard-Pertev Naili Boratav*. Typen Turkischer Volksmarschen. Wiesbaden, 1953

6. *Pertev Naili Boratav*. Az Gittik Uz Gittik. Ankara, 1969.

Резюме

В статье дан обзор истории изучения сказочных жанров фольклора не только с позиций фольклора одного народа, а в общей системе мировой фольклористики. Анализируются взгляды таких ученых как Антти Аарне, С.Томсон, В.Эберхард, П.Н.Боратова и ряда других исследователей в вопросах классификации сказок, история появления сказок в мировом фольклоре, а также распространения в другие регионы.

Summary

The article tells about the history of learning magic genres of folklore not only from the position of a single nation's folklore, but in the common system of a world-wide study of folklore. The views of such scientists as Antti Aarne, S.Thomson, W.Eberhard, P.N.Boratav and other reasearchers are analyzed in the issues of fairytales' qualifications, the time when a fairytale appeared in the world-wide study of folklore, and the way how it was gittik up to other regions.